

FAKTA OCH PROPAGANDA KRING UTVANDRARNNA

Av fil. dr ALF ÅBERG

I SIN ROMAN »Utvandrarna» berättar Vilhelm Moberg om några människor i smålandssocknen Ljuder i Konga härad och om deras färd över havet till det hägrande amerikanska frihetslandet. Om bakgrunden till deras utvandring handlar första delen av boken. Motiven var många. En emigrerade därför att han ville ha bättre jord att bruka, en annan för att han inte ville ha några husbönder över sig, en tredje för att han fritt ville bekänna sin kristna tro, en fjärde därför att han ville slippa ifrån sitt äktenskap, en femte, en kvinna, därför att hon vantrivdes i Sverige osv.

Moberg berättar åskådligt och utförligt om de hårda öden som utvandrarna måste genomgå i det gamla landet, innan det stora beslutet mognar hos dem. Ingenting lämnas oförklarad i denna verkningfulla skildring. När man hunnit fram till den sida i boken, där författaren sammanfattar varför dessa människor ville emigrera, skulle läsaren själv ha kunnat fylla i svaren — så intensivt har han levt med och levt sig in i dessa gestalter.

Om boken bara hade uppfattats för vad den är — ett skönlitterärt arbete, ett i sitt slag storartat epos över ett ämne från emigrationstiden — hade det aldrig behövt bli några kommentarer från historikernas håll. Romanen har emellertid ibland kommit att tillmätas en helt annan betydelse än den har. Några kritiker, som förväxlat romankonst med socialhistorisk forskning, har betecknat Mobergs bok som en dokumentärschildring om emigrationen. I en artikel i Dagens Nyheter härom året hävdade sålunda Olle Holmberg att de forskare som skulle skriva emigrationens historia, ofta skulle komma att återvända till Mobergs grundläggande arbete.

Moberg har själv varit mera återhållsam. I en debatt om verklig-hetsbakgrunden till diktverket, som han förde med fil. lic. Göran Lindahl i Dagens Nyheter sommaren 1958, förklarade han fullt riktigt, att han var författare och inte historieskrivare. Eftersom hans arbete ändå trots detta kommit att betraktas som historien om utvandrarna, kan det vara skäl för en historiker att — med all uppskatt-

ning av verkets litterära förtjänster — närmare granska historiekonstruktionen i boken. Frågan gäller då närmast, om den skildring Moberg ger av sina utvandrares levnadsförhållanden och motiv kan läggas till grund för historien om emigrationen i hela riket.

Bakom Mobergs utvandrarroman ligger det omfattande källforskningar. Författaren har enligt min mening på ett beundransvärt sätt levt sig in i böndernas levnadsförhållanden under depressions- och uppbrottstiden på 1840-talet. Det extatiska väckelsefolkets sammankomster hos Danjel Andreasson kan man finna motsvarigheter till i samtida berättelser. Missväxtåren, sådana som Karl Oskar Nilsson upplever dem i sitt stenrike Korpmoen, kan man följa i en av bilagorna till Gustaf Utterströms stora avhandling »Jordbrukets arbetare» (1957). Till och med detaljerna tycks kunna beläggas. Den upprörande historien med Karl Oskars dotter Anna, som under ett av nödåren åt ihjäl sig på korngrynsgröt, finns belagd i en småländsk kyrkobok, fast den där gäller en treårig pojke, enligt vad Sten Carlsson berättar i sin »Bondens historia» III (1956).

Ljuders socken skildras i Mobergs bok som ett överhetssamhälle. Över bönder och torpare, backstugusittare, knektar och hjonhärskar den världsliga och den andliga överheten. För den världsliga myndigheten svarar länsman Lön-

negren, en man som enligt böndernas uppfattning skulle vara »nästan en god människa, om han inte varit länsman». Den andliga myndigheten förvaltas av prosten Enok Brusander, som hårt förföljer de väckelseetrogna i socknen. Till de ledande hör också den rike Per Persson, en maktlysten, moraliskt förfallen kyrkovärd.

I denna socken regerar överheten över rättvisan. Den enda gång häradstinget ingriper i socknens liv, är, när det dömer Danjel Andreasson och hans väckelsefolk till böter eller fängelse för brott mot sakramentallagen och konventikelplakaten. När den late bonden Aron i Nybacken misshandlar sin dräng så svårt, att han får sitt öra fördärvat för livet, blir han inte stämd för tinget. Ännu värre är den berättelse som Moberg lägger i munnen på Ulrika i Västergöhl. När hon var fjorton år gammal, blev hon upprepede gånger våldtagen av sin rike fosterfar, bonden i Ålarum. Inte heller nu träder rättvisan i funktion, trots att ett sådant brott ännu vid denna tid sannolikt skulle ha bestraffats med livet. Orsaken var tydligen att bonden var »god vän med prosten och kalasade ihop med honom».

Jag har inte studerat domböckerna för Konga härad för dessa år och kan följaktligen inte uttala mig om förhållandena var så korrumperade i denna trakt av Småland, att våldtäkt och misshandel av tjänstefolk inte lagsöktes inför

tinget. En sak tycks dock vara uppenbar: dessa förhållanden var i så fall ett undantag och inte tillämpliga för riket i dess helhet. I Ryssland härskade klassrättvisa. Där hade Katarina II utfärdat en ukas, att varje klagomål mot husbonde från livegens sida skulle bestraffas som försök till uppror. I Sverige fanns det inga livegna, och där förekom inte heller sådana ukaser. Domböckerna visar, att tjänstehjon kunde instämna sin husbonde för tinget för innestående lön eller andra brott mot överenskommelsen. I inget fall kan man visa, att häradstinget tagit husbondens parti mot tjänstefolket.

Det kan vara skäl att här något beröra 1800-talets tjänstehjonsstadga. Den hade sina stora avigsidor, vilka Moberg ordentligt redogör för i sin roman. En lat bonde lät sitt folk arbeta och gjorde själv ingenting — vilket ju i längden var till nackdel för hans egen gård. Fram till år 1858 hade husbonden rätt att aga — men inte misshandla — sina »lata och olydiga» tjänare, och om någon av dem före anställningstidens slut rymde ur hans tjänst, hade han rätt att efterspana och återtaga dem med kronobetjäningens bistånd.

Men detta patriarkaliska system var inte enbart av ondo i 1800-talets agrara samhälle. Det fungerade som ett slags kombinerat arbetarskydd och fattighjälp. Medan lösarbetarna bara anställdes under den bråda årstiden, var husbonden

skyldig att underhålla sitt tjänstefolk året om. När liberalerna på 1840-talet krävde en friare sociallagstiftning, drevs det inte alltid av filantropiska motiv. En storbonde kunde ha fördel av en rörlig arbetskraft, som han slapp att försörja hela året. I detta fattiga bondesamhälle, där missväxtåren inföll med regelbundna mellanrum, var det en given fördel för de anställda att känna trygghet för nöd och arbetslöshet. Under alla omständigheter levde de mera skyddat än andra jordlösa befolkningsgrupper på landsbygden.

Mobergs bok aktualiserar också frågan om kyrkans förhållande till de tidiga väckelserörelserna. Är den stränge prosten Brusander typisk för 1840-talets svenska eller kanske till och med småländska kyrkoherdar? Ett faktum är att den stora småländska väckelsen var inspirerad från prästerligt håll; till dess pionjärer hörde Peter Lorenz Sellergren, Jonas Sandell och Pehr Nyman. När den nyevangeliska rörelsen i Karl Olof Rosenius anda fick fast fot i Småland, ställde sig en del präster tveksamma eller avvisande, medan andra fortsatte att samarbeta med väckelsen och dess kolportörer. Det är ett misstag att tro, att denna folkväckelse var alltigenom folklig. Den hade inte bara stöd hos bönderna utan också hos en del ståndspersoner; en av dess ledande män var godsägare Thor Hartvig Odencrans på Torpa.

Vid sidan av denna Rosenius-

inspirerade rörelse förekom det också andra smärre väckelsegrupper. Om en av den — de återupplivade åkianerna — och om kyrkans ingripande mot dem ger Moberg en bred skildring. Vad som här närmast intresserar är frågan hur den kyrkliga tvångslagstiftningen fungerade vid denna tid. Året 1858, då konventikelplakatet upphävdes, har betecknats som ett av de stora gränsåren i den svenska religionsfrihetens historia. I Kyrkohistorisk årsskrift 1957 gick Allan Sandewall hårt åt denna uppfattning. År 1855 genomdrev staten en ny sakramentslag, som förbjöd lekmän att förvalta nådemedlen, men varken före eller efter dess tillkomst skedde det några ingripanden i större omfattning, framför allt därför att prästerna ställde sig passiva. De flesta separatisterna slapp ifrån åtal, och detta trots att sakramentsförvaltning av lekmän blev en allt vanligare företeelse. I de fall rättegångar förekom, tycks de ha berott på att den anklagade uppträdde utmanande i sin religiösa förkunneelse eller avvek alltför mycket från den yttre ramen vid gudstjänsten.

Den som höll sig till väckelsepredikanternas vanliga predikostil löpte inte någon större risk att bli åtalad, men vissa arter av väckelsen var så stötande, att praktiskt taget hela församlingen stödde myndigheternas ingripande. Det är väl bekant att frikyrkorörelsen gärna odlar traditionerna om kyr-

kans svåra förföljelser mot pionjärerna, men ett faktum är att den breda väckelserörelsen aldrig blev utsatt för några sådana åtgärder (men väl för kritik och motpropaganda). De som blev drabbade av kyrkans dom och länsmans hand var extremisterna — originella väckelsemän av samma typ som Danjel Andreasson i Vilhelm Mobergs roman. I deras och de tidigare åkianernas fall kan man med skäl tala om martyrium, men någon samlad kyrkofront eller någon brett upplagd förföljelse mot väckelserörelsen förekom inte.

Man är för övrigt skyldig att sätta sig in i prästernas situation, inte bara döma dem efter vårt sätt att se. »Jag har ansvar för din själ», sade kyrkoherden i Svedala i Skåne till en sockenbo, som ville övergå till mormonismen. De kände sig fortfarande som herdar för sin hjord. De stred för en förlorad sak, för en enhetskyrka, som höll på att uppluckras inifrån, och för ett traditionellt församlingsliv, som byggt på sockenisoleringen. De mera klarsynta bland prästerna — till dem hörde inte prosten Brusander — sökte anpassa sig efter det nya läget, vinna det traditionslösa fattigfolket åt kyrkan och skapa ett nytt församlingsliv på spillrorna av det gamla.

I ett fall kan man snarast beklaga att staten inte ingrep mera målmedvetet mot en väckelsegrupp. Det gäller Erik Jansarna och deras Amerikafärd, omnämnd i

Mobergs roman och återberättad i Göran Lindahls intressanta skrift »De första emigranterna» (1958). I början av 1840-talet bildade den uppländske spannmålshandlaren Erik Jansson en extrem sekt i Häl-singlands läsarbygder. Den klas-siska andaktslitteraturen brändes på bål, och inför statens hårda men otillräckliga åtgärder svetsades de trogna allt hårdare samman kring sin förvirrade ledare och profet. År 1845 beslöt han att med sina trogna avresa till Amerika för att där bygga ett nytt Jerusalem. Uppma-ningen att emigrera tycks han ha fått av sin juridiske rådgivare, den liberale rådmannen Lars Vilhelm Henschen i Uppsala. Kärntruppen bestod av stadiga hemmansägare, men eftersom gruppen tillämpade egendomsgemenskap, kunde den också taga med sig sina fattiga. Sam-manlagt uppgick de emigrerande Erik Jansarna till omkring 1 500 personer. De inledde emigrationen från Sverige, men deras resa slutade i en tragedi. Under resan och det första året i Illinois dog bortåt 200 av emigranterna. Tvister av skilda slag sprängde nära nog helt sönder deras samhälle, och Erik Jansson mördades av en äventyrare år 1848.

Bara fyra år efter Erik Jansarnas uttåg låter Moberg sina småländska bönder utvandra från Sverige. För-fattaren har fullt tillfredsställande förklarat varför han valde det ti-diga årtalet 1850. Han vill skildra de djärva och företagsamma pion-järerna, »de oförnöjda och till-

tagsna, som icke förlikte sig med sin lott i hembygden» och därför gick i spetsen för emigrationen. Han har ett gott stöd i akterna, som vittnar om att utvandringarna bör-jade ovanligt tidigt i Kronobergs län.

Det är väl troligt att Moberg också haft ett annat skäl att för-lägga utvandringen till 1850-talet. Det har gett honom möjlighet att utnyttja ett dramatiskt givande stoff och berätta om prästernas, länsmännens och husböndernas förmyndarställning över de jord-lösa, skuldsatta och betryckta i socknen. Men denna romanförfat-tarens välförståeliga lust att kon-kretisera samhällets orättvisor gör att hans bok inte kan användas för att förklara orsakerna till den stora emigrationen från Sverige, den som satte i gång på 1860- och 1870-talet. Då var ju betingelserna delvis annorlunda. Vid den tiden hade rättegångarna mot separatis-terna upphört, och tjänstehjons-stadgan hade blivit betydligt mild-rad.

Motiven till den senare, stora emigrationen var delvis andra än dem som gällde för Mobergs ut-vandrare. Visst fanns det fortfa-rande folk som emigrerade, därför att de ogillade ämbetsmän och »kitsliga präster», men de vikti-gaste orsakerna var nu inte längre politiska eller religiösa utan ekono-miska. »Flod och ebb uti emigra-tionsströmmen följa omedelbart med växlingarna av dåliga och goda

tider», konstaterar Pontus Fahlbeck i den stora »Emigrationsutredningen». Det var landsbygdens växande och halvsvältande jordproletariat som nu bröt upp från drängkamrar, riskojor och backstugor och som vandrade vägen utan återvändo till emigrantskeppen i hopp om att få ett stycke jord att bruka i det nya landet på andra sidan havet. Men om denna epok handlar inte Mobergs roman.

De första emigranterna var folk som av politiska eller religiösa skäl lämnade Sverige. De hade naturliga skäl att se kritiskt på sitt gamla land, och i de brev och artiklar, som dessa liberaler och väckelsepredikanter skrev hem spårar man också mycket av medveten propaganda. En av de första emigranterna, mjölnaren Per Kassel i Östergötland, förklarade år 1842, att skatterna i Sverige nu nått en sådan höjd att han måste gå i landsflykt. I Amerikapropagandan

skulle dessa argument ofta återkomma.

I bilden av det nya landet låg en kritik av det gamla. I Amerika fanns inga länsmän eller präster. Ingen räknades för mer än den andre. Där fanns varken koja eller slott utan bara smakfulla småstads-hus. Det gamla landet målade man i mörka färger. Sverige var fattigt, ofritt och förfallet. Där härskade religiös intolerans och orättrådiga lagar. Våldiga skatter gick till hovet och militärens nöjesliv. I de högre klasserna härskade sedefördärv, som spred sig nedåt. Under den stora emigrationen på 1860-talet skedde ett allmänt tillnyktrande, när det inte längre var liberaler och religiösa separatister utan bönder som gick i spetsen för utvandringarna. Men länge skulle propagandan om det gamla landet med sin ofrihet och sitt polisvälde leva kvar och färga av sig på framställningarna om emigrationen!